ڕەخنەی بنیادگەری لە تیۆرەوە بۆ پراکتیزەکردن

باهۆز عەبدوڵڵا مستەفا

ئەم کتێبە نامەی دکتۆرای (عەلی تاهیر حوسێن)ە و لە پێنج بەش و ٢٤١ لاپەڕە پێکهاتووە، بە دیزاینێکی جوان لە ساڵی ٢٠٠٨ لە سلێمانی لە چاپخانەی سەردەم چاپی کردووە.

لە بەشی یەکەمی ئەم توێژینەوەیە بەشێوەیەکی ئەکادیمیانە و لە چوارچێوەی یاساکانی نامە نووسین نووسراوە، نووسەر زۆر بە جوانی و بە ڕێکوپێکی باسی مێژووی بنیادگەری کردووە کە لە سەرەتاوە چۆن ئەم مێتۆدە دروست بووە، هەروەها چۆن پێناسەکراوە و لەژێر کاریگەری کامە قوتابخانە و بیرمەنددا ئەم بیرۆکەیە سەری هەڵداوە، بەپێی سەرچاوەکانی مێژوویی بنیادگەری دەگەڕێنتەوە بۆ سەرەتای بەکارهێنانی وشەی بنیادگەری (Structure) لە زمانی فەرەنسی و لاتینی لە سەدەی حەڤدە کە ماناکانی بەرهەم هێنان و بنیادنانی گەیاندووە و دواییش وردە وردە گۆڕانی بەسەرداهاتووە و زۆربەی بوارەکانی گرتۆتەوە، ئینجا دێت پێناسەکانی بنیاد لە فەرهەنگەکانی کوردی و عەرەبی و فارسی و فەرەنسی و ئینگلیزی دەردەهێنێت و دەگەڕێتەوە سەر ڕەچەڵەکی وشەکە و کۆمەڵێک واتای جیاوازی نیشان داوین وەک (سەرجەم بەشەکان و لەتەکان و پارچەکان لەگەڵ یەکتری، بەم پێیە سەرجەمی پێوەندییەکانی بەرهەمێکە) یان ئەو پێناسەیەی گۆڵدمان: بنیاد واتە سیستم، لە هەر سیستمێکدا، هەموو بەشەکان بەیەکەوە بەستراوەن، بەشێوەیەک، کە کاری هەر بەشێک بە سەرجەم بەشەکانی سیستەمەکەوە بەستراوەتەوە، هیچ بەشێک ناتوانێت لە دەرەوەی بەشەکانی دیکەی سیستەمەکە هەبێت، بەو پێیە ناتوانرێت سەرجەم سیستەمەکە بناسرێت، بەپێی ناسینی بەشەکانی تری. هەروەها (جان بیاجە) دەڵێت: هەموو بنیادێک دەبێت ئەم سێ توخمەی تێدا بێت، یەکەم هەمەلایەنی، دووەم گۆڕانکاری، سێیەم ڕێکخستنی خودی. هەروەها گەلێک پێناسەی تری تێدایە وەک پێناسەی شتراوس و زەکریا ئیبراهیم و لالاند و بارت و ئیکۆ و...تاد. پاشان باس لە ڕوانگە

فەلسەفییەکان و میتۆد دەکات بەرانبەر بنیادگەری و دەیگەڕێنێتەوە بۆ سەردەمی یۆنانییەکان، هەروەها بەردەوامبوونی لە کولتووری ئیسلامیدا و تا دەگاتە ڕێنیسانس، میتۆدیش لە چوارچێوەی پێناسەکەی ئەرستۆ ماوەتەوە کە دەڵێت: ڕێگە و هۆیەکە پەنای بۆ دەبرێت، تا بگەیتە ئەنجامێکی دیاریکراو، هەروەها پابەندبوونی میتۆد بە سنووری عەقڵەوە بە تایبەتی لەسەردەمی (دیکارت) و جیاوازییەکانی لەگەڵ فەلسەفە باس دەکات.

لە بەشی دووەمدا باس لەسەرچاوەکانی بنیادگەری دەکات و بە درێژی باسی شۆڕشی زمانەوانی دی سۆسێر دەکات، وەک دامەزرێنەری بناغەی زانستی زمانەوانی بە پشت بەستن بەو کتێبەی کە دوای مردنی سۆسێر لەلایەن قوتابییەکانی بلاوکرایەوە بەناوی (کۆرسێ لە بارەی زمانی گشتییەوە) جگە لە ژیانی، باسی توێژینەوە و بیروبۆچوونەکانی سۆسێر دەکات وەک دابەشکردنی لێکۆڵینەوەی زمان بەسەر دوو لق:

لقی یەکەم: لایەنی وەسفی کە سێ تەوەر لەخۆ دەگرێت: ١-کات، ٢-شوێن، ٣-چین، واتە دەبێ لێکۆڵەر لە کاتێکی دیاریکراو و شوێنێکی دیاریکراو و چینێکی دیاریکراو لە زمان بکۆڵێتەوە.

لقی دووەم: کە لایەنی مێژوویی/ لەو گۆڕانکاریانە دەکۆڵێتەوە کە بەپێی تێپەڕبوونی کات بەسەر زماندا دێت، هەروەها باسی لایەنێکی تری گرنگی سۆسێر دەکات، ئەویش جیاکردنەوەی سێ بەشی زمانە: زمان و بان و گوتنە. هەر لە هەمان بەشدا باسی قوتابخانەی فۆرمالیستی ڕووسی دەکات لەنێوان سالانی ١٩١٥ و ١٩٣٢، هەروەها پێشەنگ و دامەزرێنەرەکانی وەک (یاکوبسن و شکلۆفسکی و تۆماشفسکی و بروب و تینیانوف..تاد) لەناو ئەمانەش کاریگەری (یاکوبسن) نیشان دەدا و گرنگانەکەی دەخاتە ڕوو، کە شەش هۆکاری پێوەندییە، ئەویش پەیامنێری پەیام و وەرگرەکەی و خودی پەیام و بوارێک کە پەیام لەودا شێوە دەگرێ، یان دەنێردرێ و ئەو ڕەمزانەی کە پەیام بەوان دەردەبڕدرێ و ڕاگەیاندنێک کە پەیامەکەی پێ دەنێردرێ. ئینجا ئەرکەکانی زمان لەلای یاکوبسن کە: ئەرکی عاتیفی و ئەرکی گەرانەوە و ئەرکی ئەدەبی و ئەرکی هاندەری و ئەرکی ئەوپەڕی زمانی و ئەرکی هاودڵییە بە جوانی ڕوون دەکاتەوە.

دوا قوتابخانە دێتە سەر قوتابخانەی پراگ، کە ئەو بە ئەڵقەی زمانەوانی پراگ ناوی هێناوە، بە هەمان شێوە و ستایل باسی دروست بوون و دامەزرێنەر و کارەکانیان دەکات لەنێوان سالانی ١٩٣٠ و ١٩٣٨دا و کاریگەری دی سۆسێر و فۆرمالیستە ڕووسەکان بەسەریانەوە، هەروەها بە دووروودرێژی و بە وردی باسی پێوەندییەکان و جیاوازییەکانی قوتابخانە زمانەوانییەکان و بیرمەند و زمانناسەکان دەکات. لەکۆتایی بەشی دووەمدا چەند لاپەڕەیەکی بۆ ڕەخنەی نوێ تەرخان کردووە، کە باس لە مێژووی دەرکەوتن و هۆکاری سەرهەڵدانی دەکات، بە تایبەتی لە ئەمریکا و ئینگلتەرا دەرکەوت بۆ ڕزگاربوون لە دیدوبۆچوونەکانی ڕۆمانسییەکان بۆ ئەدەب کە جەختکردن بووە لەسەر خودی کەس، ئەمان دەیانویست بۆ سەر بەرهەمی ئەدەبی بگوازنەوە.

لە بەشی سێیەمدا دێتە سەر پرینسیپ و بنەماکانی بنیادگەری، کە چەقی نووسینی نامەکەیە. لێرەدا هێڵە گشتییەکانی بنیادگەری دیاری دەکات وەک:

یەکەم: بنیادگەری دژ بەو میتۆدانەیە کە ئەدەب لە ڕوانگەی هۆکاری دەرەکی و ژینگە دەبینێ.

دووەم: گەوهەری ڕەخنەی بنیادگەری شیکردنەوەیە، نەک هەڵسەنگاندن.

سێیەم: فۆرمی دەقی ئەدەبی لە دەقەوە دەست پێدەکات و هەر لەوێش کۆتایی دێت.

چوارەم: بنیادگەری بڕوای بە ئیلهام نییە.

پێنجەم: دۆزینەوەی قوڵترین ئاستی دەق.

شەشەم: سەربەخۆیی ئەدەب.

حەوتەم: بڕوایان بە لایەنی کۆمەڵایەتی و خودی ئەدەب نییە، زیاتر جەخت لەسەر پێکهاتەی زمانەوانی سەربەخۆ دەکەنەوە.

هەشتەم: کار لەسەر لایەنی وەسفی زمان دەکەن، نەک مێژوویی.

نۆیەم: باوەڕیان وایە خوێنەر نووسەری ڕاستەقینەی دەقە.

دەیەم: بۆ دەرخستنی دەق پەنا بۆ لێکچوون و هاوسەنگی و هاوسێتی و هاوبەرانبەر و پێچەوانە دەبەن، هەروەها ئاستەکانی دەق و ڕیزبەندی

لای بنیادگەرەکان، کە (ئاستی دەنگسازی و مۆرفۆلۆژی و فەرهەنگی و گوتن و ڕەمزی و سیمانتیک)ییە. دوای ئەمە و لە هەمان بەشدا باسی بنیادگەری پێکهاتوویی دەکات، کە سەرچاوەی بنیادگەری لەوەوە هاتووە، کە کۆمەڵێک بیرمەند و ڕەخنەگرانی مارکسیزم ویستیان نزیکایەتییەک لەنێوانی تێزەکانی بنیادگەری بەشێوە فۆرمالیستەکەی لەگەڵ بنەماکانی هزر و دیالێکتیکی مارکسیدا دروست بکەن، ئەوانەش (جۆرج لۆکاش و بیروبوردیو و گۆڵدمان) بوون. پاشان پوختەی میتۆدی ڕەخنەی بنیادگەری پێکهاتوو بە چوار خاڵ دەخاتە ڕوو. هەروەها لە هەمان بەشدا باسی هاونشینی و جێنشینی دەکات و جارێکی تر بۆچوونەکانی سۆسێر لەم بارەیەوە نیشان دەدات، کە پێی وایە کەرستەکانی زمان دوو پێوەندییان لەگەڵ یەکتریدا هەیە، یەکەم: هەڵبژاردن. دووەم تێکەڵبوون. هەڵبژاردن لەسەر بنەماکانی بەرابەری، وێکچوون، جیاوازی، هاوواتابوون، دژیەکبوون ساز دەبێت. هەروەها باس لە پێوەندی ئاسۆیی و ستوونی دەکات، کە لە ئاسۆیی ئەو پێوەندییە و لەنێوان وشەکانی ڕستەیەکدا دروست دەبن، لە ئەنجامی ئەوەی لەسەر هێڵێک بەدوای یەکتریدا دێن، هەریەکەیان کاریگەری لە کەرەستەکەی دوای، یان پێش خۆی دەکات، ستوونیش ئەو پێوەندییەیە کە لەنێوان ئەو شتانەدا دروست دەبێ، کە لە شوێنێکی ڕستەکەدا دەتوانن لە جێی یەکتر بێن، بێ ئەوەی ڕێزمان و سیمانتیکی ڕستەکە تێک بچێت. هەموو ئەمانەی بە نموونە بەشێوەیەکی گەیەنەر خستۆتە ڕوو.

لەکۆتایی ئەم بەشەشدا ڕەخنەگرتن لە بنیادگەری و لایەنی پۆزەتیڤ و نێگەتیڤی ئەم میتۆدەی لەلایەن توێژینەوەرەکان بە خاڵ دەست نیشان کردووە.

لە بەشی پێنجەمدا کە دوا بەشی ئەم کتێبەیە، تەرخان کراوە بۆ بنیادگەری لە بواری پراکتیکیدا و دەنگدانەوەی لای عەرەبەکان بەگشتی و دیاریکردنی سەرەتای ڕەخنەی بنیادگەری لە مەغریب و میسر و ئوردن و سوریا و عیراق، نیوەی بەشی پێنجەمیشی بۆ بنیادگەری لەنێو کورد و کاریگەری لەنێو ڕەخنەگرانی کورد، کە دیارە زۆر دەگمەنە و تا ساڵی ١٩٩٠ تەنیا نموونەیەک هەبووە ئەویش مەریوان وریا قانیع لە بارەی شیعرێکی گۆران و شیعرێکی محەمەد عومەر عوسمان، یان بە عەرەبی لەلایەن عەبدوڵڵا تاهیر بەرزنجی، ئینجا د. عەلی بەخۆشی لەسەر شیعری شێرکۆ بێکەس و لەتیف هەڵمەت و قوبادی جەلیزادە بە میتۆدی بنیادگەری دەقەکانی شی کردووەتەوە، واتا و دیوە شاراوەکانی دەقەکانیانی دەرخستووە.

لەپێش کۆتاییشدا ئەنجامی توێژینەوەکەی لە لاپەڕەیەکدا دەرخستووە.

هەر لە پێشەکییەکەشدا باسی کێشە و گیروگرفتەکانی لێکۆڵینەوە و نامە نووسین دەکات، بە تایبەتی کارەکەی خۆی لە نەبوونی سەرچاوە بە زمانی کوردی و بە زەحمەت تێگەیشتنی زاراوەکان و ماندووبوونێکی زیاد لە پێویست ڕووبەڕووی نووسەری کورد دەبێتەوە لە ئەکادیمیا و دەرەوەی ئەکادیمیدا، هەروەها هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتەی خۆشیمان پێ دەڵێت.